

Sumnjive veze: protivrečni “anarhizam” Krste Cicvarića 1905-1911.

Relja Knežević

2018.

Sadržaj

Praktični politički angažman Krste Cicvarića u anarhističkom periodu 1905-1911. . . .	3
Poistovećivanje anarhizma sa sindikalizmom	5
Nedosledna kritika socijaldemokratskog nacionalizma	8
Protivrečnosti anarhizma Krste Cicvarića	11
Zaključak	12

Praktični politički angažman Krste Cicvarića u anarhističkom periodu 1905-1911.

Krsta Cicvarić (1879-1944), rođak Dimitrija Tucovića, isprva marksist, u vreme studija postaje pritalica anarhističkih ideja. U svom anarhističkom periodu pokrenuo je dva anarhistička lista i objavio više anarhističkih knjiga i brošura. Bio je prvi zagovornik anarhosindikalizma¹ u Srbiji. Posle 1911. odriče se anarhističkih ideja i postaje blizak nacionalističkim krugovima. Zbog svoje kasnije pro-fašističke orijentacije ubijen je od strane novih vlasti 1944. godine.²

List *Hleb i sloboda*, pokrenut avgusta 1905. godine, prvi je anarhosindikalistički list u Srbiji za koji pouzdano znamo da je izlazio. List su pokrenuli i uređivali Krsta Cicvarić, Petar Munjić i Vasa Knežević. Sergije Dimitrijević ovako karakteriše pokretanje ovog lista: „Ovaj list produžio je borbu protiv centralističke organizacije Radničkog saveza, koju je počeo Milorad Popović. Polazeći od anarhističkih i anarhosindikalističkih pozicija, on se borio za slobodnu federaciju radničkih udruženja. Istovremeno on je vodio borbu protiv učesća radničkog pokreta u parlamentarnim izborima i zastupao ideju opšteg štrajka kao početka socijalne revolucije“.³ Oni su i na dve održane konferencije, 1. i 7. septembra 1905. godine osnovali organizaciju Radnički klub *Jednakost*, a Vasa Knežević je izabran za poslovođu organizacije. *Jednakost* je 25. septembra organizovala predavanje Krste Cicvarića „Generalni štrajk kao sredstvo socijalne revolucije“.

Ime Petra Munjića uglavnom se vezuje uz Cicvarićevo, kao i uz njihove zajedničke izdavačke projekte. Munjić je 1907. godine, kao delegat anarhista iz Srbije, učestvovao na međunarodnom anarhističkom kongresu u Amsterdamu. Na tom kongresu učestvovali su i izuzetno značajni anarhisti kao što su Rudolf Roker, Ema Goldman, Eriko Malatesta i drugi. Tom prilikom Munjić je u svom izlaganju učesnike kongresa obavestio o pokušajima anarhističkog organizovanja u Srbiji, ali i u regionu – govoreći tako i o pojačanom delovanju anarhista u Dalmaciji⁴.

Vasa Knežević, pekarski radnik, leta 1905. godine svakodnevno je odlazio do Električne centrale u Beogradu u kojoj je izbio radnički štrajk. U jednom trenutku štrajkbreheri su na prevaru uvedeni u fabriku. Nastalu situaciju Knežević opisuje ovako: „Jedna grupa okupila se oko jednog visokog gospodina sa cvikerima, uz koga je stajao i povlačivao mu jedan manji gospodin dugačke kose i sa velikom crnom mašnom, koja je padala u oči. To su bili tada poznati anarhisti Krsta Cicvarić i Petar Munjić. Oni su propast štrajka radnicima objašnjavali izdajom Socijal-demokratske

¹ Sindikalizam je specifična strategija vođenja klasne borbe prisutna u radničkom pokretu od 19. veka, a svoje korene ima u antiautoritarnom krilu Prve internacionale: „Organizacija strukovnih sekcija, njihove federacije u Internacionalni, i njihova reprezentativnost u radničkim komorama, ne samo da čine akademiju u kojoj radnici internacionalne, kombinujući teoriju i praksu, mogu i moraju da proučavaju ekonomsku nauku, već i u sebi nose živo seme novog društvenog poretka, koji će zameniti buržoaski svet. Oni ne stvaraju samo ideje, već i elemente same budućnosti...“ (Bakunjin prema navodu Rudolfa Rokera). Sindikalizam se može podeliti na anarhosindikalizam (koji sebe direktno vezuje za anarhističke korene) i revolucionarni sindikalizam (koji tu vezu ne pravi eksplicitno). Oba varijeteta sindikalizma insistiraju na tome da su sindikati osnovne revolucionarne organizacije proletarijata i da će upravo sindikati preuzeti na sebe ulogu upravljača budućim društvom, da oni moraju biti uređeni na principima federalizma i autonomije lokalnih grupa, da sindikati moraju okupljati radnike svih zanimanja, da je osnovni način borbe direktna akcija, a najbitniji oblik direktne akcije generalni štrajk. Kako Rudolf Roker navodi, sindikati imaju dvostruku svrhu: 1) Da ojačaju zaštitu i povećanje životnog standarda radnika; i 2) Da upoznaju radništvo sa tehničkim upravljanjem proizvodnjom i ekonomskim životom uopšte, i da ih pripreme da preuzmu socio-ekonomski organizam u sopstvene ruke i oblikuju ga u skladu sa socijalističkim principima. Rudolf Roker, *Anarhizam i anarhosindikalizam*, (Beograd: Zluradi Paradi, 2006).

² Milan Subotić, „Anarhosindikalizam u Srbiji“, *Pitanja* 3-4/1988, 48-57.

³ Sergije Dimitrijević, *Radovan Dragović*, (Beograd: Radnička štampa, 1978), 179-180.

⁴ Freedom, *The International Anarchist Congress Held at the Plancius Hall*, Amsterdam, (London: 1907), 7.

partije, jer ona, vele, služi kapitalistima. Preporučivali su radnicima da se ne oslanjaju na partije, već da vode revolucionarnu borbu i preduzimaju direktne akcije kroz svoje sindikate. Meni se ovo njihovo gledište mnogo dopalo. Ogorčen na počinjene mi nepravde, ja se nikada nisam mirio sa legalnom borbom već sam stalno priželjkivao bitku i osvetu⁵. Knežević se tada upoznao sa Cicvarićem i Munjićem, a oni su mu ubrzo predložili da zajedno pokrenu list *Hleb i sloboda*, i da on postane vlasnik i odgovorni urednik, na šta je rado pristao. Država je brzo obratila pažnju na pokretanje lista, pa je Knežević počeo da plaća novčane kazne, a u jednom trenutku je zbog nemogućnosti da plati, kaznu odležao u zatvoru, posle čega se sklonio u Valjevo. „Mene su počeli da kažnjavaju (...) Nisam znao da se branim, plaćao sam kazne, i kada mi je nestalo uštede, poslednju kaznu sam odležao u zatvoru Uprave grada Beograda, a po izlasku, sklonio sam se u Valjevo. (...) Munjić i Cicvarić nisu se o meni brinuli i prekinuli su samnom svaku vezu“⁶. List je tada, posle samo tri broja, prestao da izlazi.

Rafajlo Ješić piše o izvesnom uticaju koji je ova grupa anarhista imala na sindikalni pokret: „Jedino su Udruženje trgovačkih pomoćnika i Savez zanatlijskih i seoskih radnika u Duboni podlegli uticaju anarhista i odvojili se od Glavnog radničkog saveza. Separatističkim tendencijama Udruženja trgovačkih pomoćnika, oformljenim još u periodu *novovremeske*⁷ opozicije, anarhističko istupanje 1905. godine bilo je samo još jedan podsticaj za otcepljenje od Glavnog radničkog saveza, a udruženje iz Dubone, u kome je socijalistička aktivnost postojala 1895/6. godine, nije moglo da se uklopi u centralističku organizaciju radničkog saveza. (...) Dobrim delom pod uticajem anarhista ojačale su autonomističke tendencije u Savezu obalsko-nadničarskih radnika, iz čega se izrodio sukob ovog Saveza sa Glavnim radničkim savezom i rasplamsala polemika *Radničke novine – Proleter*“⁸. On smatra da su se 1906. godine *direktaši*⁹ pojavili kao unutarpartijska opoziciona grupa, delimično pod uticajem anarhista.

Uz ovu anarhističku grupu vezuje se i limarski radnik Živko Pravdić, koji je iz SSDP isključen upravo zato što je na stranicama *Hleba i slobode* pisao protiv Dimitrija Tucovića i Radovana Dragovića, i koji je posle toga prišao anarhistima, ali je ostao aktivan u sindikalnom pokretu.

Cicvarić i Munjić su 1907. godine pokrenuli anarhosindikalistički list *Radnička borba*, koji predstavlja nastavak *Hleba i slobode*. To je bila godina u kojoj su izbili borbeni štrajkovi na Čukarici, i ova grupa anarhista je imala ulogu u tim događajima. Opisujući atmosferu koja ja okruživala te događaje direktaš i anarhosindikalista Milan Grojić piše da su radnici u Beogradu „jedva čekali na prestanak rada po preduzećima pa da svi krenu na Čukaricu da se obaveste kako teče štrajk i šta rade štrajkači“¹⁰. Cicvarić je u vreme štrajka pisao tekstove o potrebi militantnog otpora štrajkbreherima koji pokušavaju da uđu u fabriku. Posle propasti štrajka *Radnička borba* je optuživala upravu SSDP i GRS za izdaju, a Tucović je nasuprot tome tvrdio da „anarhistički metodi borbe uvek završavaju na štetu radnika“¹¹. *Radnička borba* je nastavila sa izlaženjem još oko mesec

⁵ Vasa Knežević, *Kroz borbe, iskušenja i pogreške*, (Beograd: izdanje autora, 1960),2.

⁶ Rafajlo Ješić, „Ideološko-političke struje u radničkom pokretu Srbije 1903-1914“, *Tokovi revolucije* 4/1969,76.

⁷ *Novo vreme* – list i istoimena grupa koju su u oktobru 1904. pokrenuli autonomistički orijentisani članovi Srpske socijaldemokratske partije (SSDP) i drugi socijalisti, sa namerom da deluju kao partijska organizacija SSDP. Grupa je bila pod ključnim uticajem revolucionarno-sindikalističkih ideja Milorada Popovića (1875 – 1905), koji je bio i jedan od pokretača grupe.

⁸ R. Ješić, „Ideološko-političke struje u radničkom pokretu Srbije 1903-1914“,77.

⁹ Relja Knežević, „Direktaši: revolucionarno-sindikalistička struja unutar Srpske socijaldemokratske partije 1906-1912“, *Tokovi istorije* 2/2014,55-82.

¹⁰ R. Ješić, „Ideološko-političke struje u radničkom pokretu Srbije 1903-1914“,79.

¹¹ R. Ješić, „Ideološko-političke struje u radničkom pokretu Srbije 1903-1914“,79.

dana posle završetka štrajka, ali je posle hapšenja Cicvarića prestala da izlazi. Knežević se 1906. godine vratio u Beograd i tada je postao aktivan u SSDP i Savezu mlinarsko-pekerskih radnika, kao istaknuti direktor.

U Beogradu se krajem 1910. godine formirala još jedna anarhosindikalistička grupa, koja je 1. januara 1911. objavila prvi broj svog lista *Radni narod*. Grupu *Radni narod* osnovali su Petar Stanković i Milan Grojić, isključeni članovi SSDP. U periodu od 1. januara do 20. februara 1911. godine objavljeno je 5 brojeva lista (od toga dva dvobroja), i najavljeno je pokretanje izdavaštva sindikalističke i anarhističke literature. Ova grupa nije bila dugog veka, ali je verovatno bila brojnija od drugih anarhističkih grupacija: „Milan Grojić tvrdi da je grupa uspela da za kratko vreme prikupi preko 60 članova, što je veoma imponozantan broj, ali se ovo tvrđenje, na žalost, ne može proveriti. U svakom slučaju, ova grupa, iako je delovala kratko vreme, bila je najbrojnija od svih anarhosindikalističkih i anarhističkih grupacija koje su nastajale i nestajale u periodu od 1905. do 1912. godine“¹².

Grupa *Radni narod* se raspala već uoči 1. maja 1911, kada je došlo do razmimoilaženja mišljenja u toku priprema za učešće na prvomajskoj povorci. Tada se na zboru ove grupe u „Paliluskoj kasini“, po Grojiću, „odnekud pojavio“ Krsta Cicvarić koji je predložio da članovi ove grupe ne učestvuju u zajedničkoj radničkoj povorci do Košutnjaka već da idu kao zasebna grupa. Ovaj predlog radnici nisu prihvatili i ubrzo su napustili grupu¹³. To je po Grojiću bio i kraj grupe, iako je Munjić nastavio sa objavljivanjem lista i neko vreme tokom 1912. godine.

U tekstu objavljenom 1911. godine Cicvarić u odnosu prema državi napušta anarhističko stano- vište, on tada „Posle *dugog merjenja jedne i druge strane*, smatra da je strana koja zastupa stav da je i u novom, nekapitalističkom društvu neophodna država *bliža istini*. Država je neophodni ins- trument dugotrajne *moralne regeneracije* ljudskog roda posle koje će tek biti moguće *harmonično društvo* bez organizovane političke prisile“¹⁴.

Poistovećivanje anarhizma sa sindikalizmom

Cicvarić je 1909. godine objavio knjigu naslovljenu „Iz anarhističkog programa“. U njoj je saku- pio svoje tekstove prethodno objavljenje u anarhističkim listovima *Hleb i sloboda* (1905) i *Radnička borba* (1907). Sadržaj te knjige predstavlja prvi eksplicitniji pokušaj teorijskog izlaganja sindika- lističkih načela u Srbiji (Milorad Popović je 1904. godine to pokušao da uradi u manje eksplicitnoj formi u tekstovima objavljenim u listovima *Svest* i *Novo vreme*).

On je političku borbu koju je vodila njegova anarhistička grupa smatrao nastavkom borbe koju je započela radikalna omladina sedamdesetih godina 19. veka, ali sa „najdubljim uverenjem da se u slobodu ne može ići kroz državu (...)“¹⁵. Cicvarić svoj list proglašava organom sindikalističkog pokreta i izjavljuje da taj pokret vodi borbu isključivo na ekonomskom terenu te da u njemu nema mesta za političke karijeriste. Taj pokret teži da buržoaziju liši ekonomske moći tako što će je lišiti sredstava za proizvodnju, odnosno ukinuti buržoaziju kao klasu. Zajedno sa ukidanjem buržoaske klase kao klase, sindikalistički pokret želi da ukine i političku vlast: „Sindikalistička stranka, dakle, ne teži osvajanju vlasti, već se stara da ustanovu vlasti sasvim razori, a to misli da

¹² R. Ješić, „Ideološko-političke struje u radničkom pokretu Srbije 1903-1914“,91.

¹³ R. Ješić, „Ideološko-političke struje u radničkom pokretu Srbije 1903-1914“,91.

¹⁴ M. Subotić, „Anarhosindikalizam u Srbiji“,54.

¹⁵ Krsta Cicvarić, *Iz anarhističkog programa* ,(Beograd: Nova štamparija Save Radenkovića i brata: 1909),6.

postigne ekonomskom revolucijom, ekonomskom eksproprijacijom buržoazije, otimanjem oruđa za proizvodnju iz ruku buržoazije i prenošenjem tih oruđa iz privatne svojine u društvenu (...) Ona teži da zasnuje komunizam bez vlasti, slobodni komunizam, komunističko društvo u kom ne može biti ni parlamenta ni ministarstava, u kome ne može biti ni starijih ni mlađih, u kome će svi biti potpuno jednaki, tako da ne može biti podele na one koji zapovedaju i one koji slušaju”¹⁶. Za osnovnu taktiku sindikalističkog pokreta Cicvarić proglašava neposrednu akciju samog proletarijata, a za najvažniji oblik te neposredne borbe proglašava generalni štrajk. Ovakva vrsta borbe nije neophodna samo u revolucionarnom prevratu već i u svakodnevnoj borbi proletarijata za svoje zahteve. Iz načina na koji Cicvarić pristupa anarhizmu i sindikalizmu, očigledno je da on sindikalizam ne smatra samo za jednu od mogućih anarhističkih strategija, već ta dva pojma u potpunosti poistovećuje.

Radnici pojedinačne radničke štrajkove moraju podržavati tako što će i sami stupati u štrajk i obustaviti rad u svojim fabrikama. Na taj način se štrajk proširuje i poprima karakter generalnog štrajka: “Tada cela privreda staje, bilo privrednog života prestaje da kuca i ceo privredni organizam postaje mrtav, i samo do radnika stoji hoće li taj organizam oživeti ili ne (...) Sad se, međutim, pojavljuju dve sile koje radnike nagone na rad: vlast i glad (...) Za siguran uspeh generalnog štrajka radnici se moraju pritisku tiranije odupreti silom i životne namirnice moraju sebi pribavljati takođe prekim putem. U tom slučaju generalni štrajk prestaje biti legalnim i dobija revolucionarno obeležje, on postaje revolucija – socijalna revolucija”¹⁷.

Dopunska sredstva, osim generalnog štrajka, koja proletarijat, po Cicvariću, ima na raspolaganju u borbi protiv države su “poreski štrajk” odnosno otkazivanje poreske obaveze, čime se država dodatno lišava finansijskih sredstava, i antimilitarizam: “Politička sila kojom raspolaže buržoazija i pomoću koje ona vlada nad narodom sastoji se u vojsci. Vojsku, međutim, sačinjava sam narod nad kojim se vlada. I ako se hoće da se buržoazija liši političke vlasti, zato ima samo jedan put: da narod buržoaziji otkáže vojničku poslušnost”¹⁸. Sa tim ciljem se u narodu, pa i u samoj vojsci, mora vršiti konstantna antimilitaristička agitacija.

Cicvarić smatra da i socijalistički pokret jednako kao i samo buduće društvo moraju biti organizovani na federalističkim osnovama, te da sa napredovanjem sindikalističke struje unutar socijalističkog pokreta i sam proletarijat sve više stupa na te pozicije: “Radnici sve više dolaze do svesti da socijalističko društvo treba da se organizuje čisto federalistički, to jest, na osnovici potpune autonomije svake proizvođačke grupe, pri čemu se u unutrašnje poslove jedne grupe ne može mešati nikakva druga grupa, a najmanje kakva centralna uprava. Oni dolaze do svesti da i u današnje vreme socijalističke grupe treba da se organizuju takođe federalistički, tako da svaka grupa očuva svoju potpunu autonomiju. Oni dolaze do svesti da socijalističko društvo i socijalistička stranka moraju nositi na sebi jasno obeležje jedne slobodne federacije, a ne obeležje jedne države ili crkve sa njihovom birokratijom i hijerarhijom, kao što je to slučaj sa strankama demokratskih socijalista i sa društvom kome one teže. Oni dolaze do svesti da federalizam, koji je već znatno primenjen na internacionalnom polju, da taj federalizam treba da se sprovede i unutra, u svakoj nacionalnoj socijalističkoj stranci”¹⁹.

Pri tom on termin “demokratski socijalizam” upotrebljava paralelno sa terminom “birokratski socijalizam” i poistovećuje ih sa tadašnjim socijaldemokratskim pokretom. Ipak, Cicvarić razliku-

¹⁶ Krsta Cicvarić, *Iz anarhističkog programa*, 10.

¹⁷ Krsta Cicvarić, *Iz anarhističkog programa*, 52.

¹⁸ Krsta Cicvarić, *Iz anarhističkog programa*, 48.

¹⁹ Krsta Cicvarić, *Iz anarhističkog programa*, 24.

je stanovište samoga Karla Marksa od stanovišta tadašnjih marksista, odnosno socijaldemokrata. Ističući da niko nije jače naglasio klasni karakter države nego Marks, on zaključuje da sa njim “današnji marksisti imaju onoliko isto malo zajedničkog koliko i današnji popovi s Isusom Hristom. Marksisti sve očekuju od države, ništa od naroda”²⁰. Cicvarić smatra da u političkom delovanju socijaldemokratskog pokreta postoji mnogo konfuzije. Ta konfuzija posledica je toga što je socijaldemokratski pokret u prošlosti imao revolucionarni karakter koji je izgubljen učestvovanjem u parlamentarnom sistemu buržoaske države, ali je, bez obzira na to, socijaldemokratski pokret delimično zadržao staru revolucionarnu frazeologiju.

Cicvarić negira socijalistički karakter socijaldemokratskog pokreta pa i društveni sistem kome taj pokret teži proglašava za državni kapitalizam: “Socijalna demokratija zadržava ustanovu države, pa time zadržava i sve ono bez čega se država ne može zamisliti: zakone, policiju, žandarmeriju, vojsku, kazamate. Ako zamislite kasarnu sjedinjenu s fabrikom, onda ćete dobiti potpunu sliku onoga društva kome socijalna demokratija teži. To je državni kapitalizam, koji se od modernog kapitalizma razlikuje samo u tome što što će u njemu mesto mnogobrojnih današnjih kapitalista biti samo jedan poslodavac: država. Mi sindikalisti tražimo ukidanje svijiu oblika kapitalizma, mi tražimo da se ukine kako privatni tako i državni kapitalizam. Mi u državnom kapitalizmu socijalne demokratije vidimo samo jednu novu vrstu ropstva, jedan novi sistem eksploatacije, sistem u kome će radnike mesto privatnih kapitalista eksploatirati država, koja nije nimalo bolja od drugih kapitalista”²¹. U knjigama “Anarhizam i anarhisti” (1909) i “Demokratija i socijalizam” (1910) Cicvarić je, uz dosta ponavljanja, pokušao da dodatno obrazloži svoj anarhistički program.

Uprkos *socijaldemokratskim klevetama*, Cicvarić tvrdi da su anarhisti uspeali, ne samo da steknu poverenje u radničkim redovima, već i da od socijaldemokratije odvoje veoma široke mase i stvore nov radnički pokret, rođen u Francuskoj, pod imenom sindikalizma: “(...) Savremeni anarhizam energično odbacuje individualnu taktiku u proleterskoj borbi, odbacuje je kao posve uzaludnu i bezuspešnu, pa preporučuje kolektivnu metodu, zajedničku borbu, organizovanu akciju. Radi toga anarhisti zahtevaju da se proletarijat udruži u jednu čisto klasnu organizaciju, koja se zove sindikat, i koja je proletarijatu ono što je buržoaziji država. Sindikat nije nikakva filozofska škola nije religijska zajednica, on nije nikakvo idejno udruženje, već jedna čisto interesna organizacija radničke klase, jedna organizacija čiji član može biti svaki radnik bez obzira na njegova politička i druga ubeđenja (...) Sindikat nije niti sme biti udruženje za uzajamno pomaganje svojih članova, jer on na taj način nikad ne bi bio u stanju da postigne nikakvu krupniju popravku stanja radničke klase”²². Nasuprot onome što je pisao u svojim starijim tekstovima, kada je isticao da su sindikati organizacije koje svoju borbu vode isključivo na ekonomskog terenu, Cicvarić sada insistira na tome da je politika rad na stvaranju novog pravnog poretka, to jest, sredstvo izmene društvene organizacije u skladu sa interesima proletarijata, te da je “(...) Politika jedini put za potpuno oslobođenje proletarijata i stoga ona mora biti glavni zadatak sindikalne proleterske organizacije (...) Buržoaziju nije vajde moliti i ubeđivati, nju treba namorati, treba je silom prinuditi na odstupanje. Stoga proletarijat ne može i ne sme voditi politiku parlamentarizma, politiku ubeđivanja buržoazije i sporazumevanja s njome, već svojoj politici mora dati karakter direktne akcije, karakter borbe u pravom smislu reči, to jest njegova politika mora biti revolucionarna, anarhistička”²³.

²⁰ Krsta Cicvarić, *Iz anarhističkog programa*, 27.

²¹ Krsta Cicvarić, *Iz anarhističkog programa*, 33-34.

²² Krsta Cicvarić, *Anarhizam i anarhisti*, (Beograd: Štampa Naumovića i Stefanovića, 1909), 36.

²³ Krsta Cicvarić, *Anarhizam i anarhisti*, 38-39.

Dalje, ističući da moć buržoazije leži u kapitalu, Cicvarić zaključuje: "(...)Politička akcija radničke klase mora imati za glavni cilj ekonomsku eksproprijaciju buržoazije, koja će povući sa sobom i političku eksproprijaciju: kad osvoji ekonomsku moć, proletarijat će biti i politički moćan"²⁴. Ovo navodi na zaključak da Cicvarić, bez obzira na svoje nominalno anarhističko opredeljenje i odbacivanje države, nije ujedno i protiv svakog oblika vlasti. To u svom spisu iz 1910. i eksplicitno izlaže: "Ma koliko to nekim anarhistima izgledalo čudnovato, nesumnjivo je da je princip većine prvi i najglavniji princip anarhizma: anarhizam je sinonim mase, naroda, većine (...) Prava vlada većine nastaje tek onda kada nestane svake države, kad nastane anarhija. Ali u anarhiji ne može svaki pojedinac da radi šta hoće: u anarhiji postoji izvestan red koji moraju svi poštovati, ali koji ne održavaju nekoliko ljudi, kao u državi, već ga čuva i održava ceo narod (...) U anarhiji (će) svi ljudi morati da rade i nikako ne mogu imati onih pustolovnih uživanja koje danas ima buržoazija (...) Dok u centralističkoj organizaciji, kao što je npr. crkva ili država, vladaju nekoliko ljudi, dotle u federalističkoj sva vlast organizovane mase ostaje u njenim vlastitim rukama."²⁵. Ovo Milana Subotića navodi na zaključak da bez obzira na njegovu kritiku državno-komunističke koncepcije društva, Cicvarić prihvata ideju diktature proletarijata, to jest, suštinski, u pogledu ličnih sloboda, "ne vidi razlike između ove dve rivalske koncepcije"²⁶.

Cicvarić se u ovom pogledu potpuno svesno odvajava od glavnog anarhističkog toka, pa i klasike anarhizma optužuje da su previše individualistički orijentisani, to jest, da su anarhiju pogrešno razumeli: "Budući individualisti, anarhisti su sasvim pogrešno shvatili prirodu anarhije: oni su je shvatili kao slobodu, kao odsustvo prinude (...) Ali sloboda jednog ponekad isključuje slobodu drugog: kada napadam ja sam slobodan, ali time oduzimam slobodu drugome. Bakunjin veli da napadač oduzima i sebi slobodu, međutim to je pogrešno: puna se sloboda sastoji u tome da čovek čini sve što hoće, pa dakle, i da napada. Međutim u anarhiji se ne sme napadati, a prema onima koji napadaju društvo će upotrebiti prinudu: otuda je anarhija jedna vrsta prinude, koja se od državne prinude razlikuje time što je vrši samo društvo (...) Kropotkin je pokušao da slobodu i komunizam pomiri (...), ali bez uspeha, komunizam je prinudan, mada, naravno ne mora nositi na sebi državni karakter. Zato izraz "slobodni komunizam" koji se odomatio u anarhističkoj literaturi treba odbaciti i služiti se samo izrazom "anarhistički komunizam", koji znači komunizam bez države"²⁷.

Nedosledna kritika socijaldemokratskog nacionalizma

U spisu o socijalizmu i ideji balkanske konfederacije iz 1910. godine Cicvarić je pokušao da razvije antinacionalističku kritiku Srpske socijaldemokratske partije (SSDP). Pošto je konstatovao da je SSDP svoje nacionalističko držanje povodom aneksione krize u Bosni i Hercegovine promenila tek posle insistiranja nemačke Socijaldemokratske partije, Cicvarić prelazi na pitanje balkanske konfederacije i socijaldemokratskog odgovora na to pitanje. Polazeći od stava da revolucionarno socijalističko gledište podrazumeva da se društvo vidi kao podeljeno u dve klase, proletarijat i buržoaziju, između kojih postoji suprotnost interesa koja se može ukloniti samo klasnom borbom, kao i od tvrdnje da je po Marks-u država samo *odbor za otpravljavanje poslova*

²⁴ Krsta Cicvarić, *Anarhizam i anarhisti*, 40-41.

²⁵ Krsta Cicvarić, *Demokratija i socijalizam*, (Beograd: Izdanje piščevo, 1910), 128-129.

²⁶ M. Subotić, "Anarhosindikalizam u Srbiji", 50.

²⁷ Krsta Cicvarić, *Demokratija i socijalizam*, 243-244.

celokupne buržoazije, Cicvarić zaključuje: “Proletarijat nema ništa zajedničko sa buržoazijom, pa nema ništa zajedničko ni sa državom: vodeći nepomirljivu borbu protiv buržoazije on mora voditi i nepomirljivu borbu protiv države”²⁸.

Cicvarić tvrdi kako je socijaldemokratski pristup pitanju balkanske konfederacije u potpunosti buržoaski: “To je jedna čisto buržoaska ideja i po svome poreklu i po svome cilju: ona je ponikla u glavama buržoazije, a njen je cilj da se balkanskoj buržoaziji obezbedi vladavina nad balkanskim narodima. Balkanskom kapitalu pretila opasnost od zapadnoevropskog kapitala, koji teži da balkanske zemlje učini svojim kolonijama ne samo ekonomski nego i politički. Pošto se buržoazije pojedinih balkanskih zemalja osećaju nesposobnim da se svaka za sebe odupru stranoj najezi, oni imaju potrebu da se među sobom politički udruže, da se zajednički brane pomoću jedne velike balkanske vojske (...) Naši su socijalni demokrati balkansku konfederaciju shvatili sasvim buržoaski: oni su je shvatili kao konfederaciju balkanskih država radi odbrane balkanskog kapitala”²⁹.

Socijaldemokratski anti-imperijalistički stav po kome su srpski proleterci osim toga što su eksploatisani kao klasa, eksploatisani i kao narod, Cicvarić je, takođe, podvrgnuo kritici. On optužuje socijaldemokrate da zastupaju interese naroda, u kog osim proletarijata uvrštavaju i buržoaziju, a te interese u potpunosti poistovećuju sa državom. Time po njemu oni u potpunosti napuštaju revolucionarno socijalističko gledište: “Proletarijat kao klasa jeste alfa i omega revolucionarnog socijalizma, on je za taj socijalizam celo društvo, njegovi su interesi jedino merodavni za njegovu akciju, oni su jedino merilo za procenu njegovih postupaka (...) A kada se uzme u obzir da je svaka vojska naperena protiv proletarijata, onda je potpuno jasno da će balkanska državna konfederacija biti ne samo sredstvo za borbu protiv strane kapitalističke najeze, nego i sredstvo za borbu protiv balkanskog proletarijata: topovi koje će udružena Srbija i Bugarska nabaviti za odbranu od Rusije i Austrije najpre će se probati na srpsko-bugarskom proletarijatu”³⁰.

Tvrdeći da revolucionarni socijalisti moraju raditi na rasturanju balkanskih vojski, na vojničkoj dezorganizaciji balkanskih zemalja, na raspadu balkanskih država, Cicvarić u ovom tekstu u potpunosti odbacuje ideju da je u interesu proletarijata razvijanje balkanskog kapitalizma u okvirima jedne konfederacije balkanskih nacionalnih država: “Kad se zna da se kapitalizam u svakoj zemlji razvija po cenu užasne pljačke i tiranije, onda je još jasnije da socijalisti ne mogu i ne smeju pomagati njegov razvitak, jer je cilj socijalizma borba protiv svake pljačke i svake tiranije. Marksisti se obeležavaju kao protivnici kapitalizma ali oni hoće prvo da kapitalizam razviju i usavrše, pa tek onda da rade na njegovu razorenju (...) To i takvo držanje jeste potpuna negacija socijalizma, koji ne zna, neće da zna i ne sme da zna ni za kakve nacionalne države. Svaka je država buržoaska, svaka je protivnik proletarijata, pa je protivnik proletarijata i srpska država (...) Sa čisto proleterskog gledišta ne može biti govora o našoj i tuđoj državi, pa tako isto ne može biti ni govora o našem i tuđem kapitalu: prema proletarijatu svaka je država tuđa, svaki je kapital strani”³¹.

Cicvarić na kraju ovog teksta nudi i alternativni, po njemu dosledno revolucionarno socijalistički odgovor na pitanje balkanske konfederacije: “Pod balkanskim narodom revolucionarni socijalizam razume samo balkanski proletarijat u najširem smislu te reči, a pod balkanskom konfederacijom, konfederaciju balkanskog proletarijata. Van balkanskog proletarijata balkanski re-

²⁸ Krsta Cicvarić, *Socijalizam i balkanska konfederacija*, (Beograd: Štamparija Srbija, 1910),9.

²⁹ Krsta Cicvarić, *Socijalizam i balkanska konfederacija*, 9-10.

³⁰ Krsta Cicvarić, *Socijalizam i balkanska konfederacija*, 13-14.

³¹ Krsta Cicvarić, *Socijalizam i balkanska konfederacija*, 16-20.

volucionarni socijalizam ne zna i neće da zna ni za kakav balkanski narod, van proleterske balkanske konfederacije on neće da zna ni za kakvu balkansku organizaciju, pa bila ona monarhijska, demokratska ili republikanska”³².

Gore iznesena kritika se u izvesnom smislu zaista može smatrati doslednom revolucionarno-socijalističkim principima anarhizma, ali je sam Cicvarić često odstupao od nje u svojim drugim spisima iz anarhističkog perioda. To odstupanje nigde nije očiglednije nego u spisu “Kako ćemo pobediti Austriju?” iz 1909. godine. Ovaj spis nastao je u kontekstu aneksione krize u Bosni i Hercegovini i pokušava da se bavi socijalnim pitanjem koristeći se nacionalističkim rečnikom. Ovo je po svom političkom sadržaju jedinstven spis koji može baciti dosta svetla na politički razvoj Krste Cicvarića.

Cicvarić prvo konstatuje kako teritorijalno proširenje Srbije u cilju širenja prema stranim tržištima nije u interesu naroda već samo trgovaca. Osvajačka politika za kakvu se u Srbiji po njemu zalažu radikali, vojska i dinastija, nije u interesu naroda, te je osuđena na neuspeh: “Danas je nesumnjivo da je austrijska vojska jača od srpske i da bi Srbija u ratu sa Austrijom bila samo tučena (...) Srbija bi ušla u jedan rat iz koga bi izišla sasvim slomljena i ruinisana, a austrijskoj bi vladini bio produžen život za duži niz godina, u toliko pre što bi se tim ratom oslabila i opozicija na moć slovenskih naroda u Austriji. Ako bi ko to želeo može glasati za rat, ali srpski narod nema računa da se pusti u jednu takvu vratolomnu avanturu”³³. Cicvarić zatim konstatuje da je put kojim narod izražava svoju volju revolucija, da je ona osnovno pravo naroda: “Davno je rečeno da svaki narod ima onoliko slobode koliko ima snage, ali pošto se pod snagom naroda razume njegova otporna moć, njegova sposobnost za revoluciju, onda se to može drugčije kazati: svaki narod ima onoliko slobode koliko ima sposobnosti za revoluciju (...) Slava koju danas francuski narod uživa u svetu dolazi otuda što su Francuzi prvi, sa dosta uspeha otvorili revolucionarnu eru na evropskom kontinentu, dolazi otuda što su oni narod revolucije. Sličnu ulogu odigrao je na Balkanu naš narod”³⁴. On smatra da su Srbi istorijski pozvani da završe revoluciju na Balkanu koju su započeli na početku 19. veka. Po njemu težište ove revolucije ovog puta neće biti u Turskoj već u Austriji u kojoj se nalazila većina srpskog naroda, koja se po Cicvariću mogla osloboditi jedino revolucijom: “Kad se uzme u obzir još i ta okolnost da buržoa zbog svojih velikih uživanja kud i kamo više ceni svoj život nego siromah, onda je jasno da se iskreno i oduševljeno može angažovati za srpsku revoluciju samo srpski proletarijat, pod kojim treba razumeti ne samo varoške radnike nego i seljake i to naročito ove, jer oni sačinjavaju glavnu masu potlačenog i eksploatisanog naroda našeg (...) A jedno od najvažnijih sredstava za pomaganje revolucije jeste njena organizacija: narod koji ulazi u revoluciju treba da je što je moguće bolje organizovan (...) To je potrebno i za srpsku revoluciju: pre nego što se ujedini u jednu političku zajednicu srpski se narod mora ujediniti u jednu veliku revolucionarnu organizaciju (...) Stoga je u interesu revolucije neophodno potrebno da revolucionarna organizacija bude bez imalo birokratskog centralizma, da bude osnovana na čisto federalističkom principu, tako da svaka revolucionarna grupa očuva svoju potpunu nezavisnost i autonomiju”³⁵.

Cicvarić ovu svoju nacionalno-”anarhističku” viziju zaokružuje poređenjem osnivača moderne srpske države i osnivača socijalističkog pokreta u Srbiji, u populističkom spoju socijalne i nacionalističke retorike: “Ideja svesrpske revolucije nije nova, ona se pojavila prvi put još u gla-

³² Krsta Cicvarić, *Socijalizam i balkanska konfederacija*, 21-22.

³³ Krsta Cicvarić, *Kako ćemo pobediti Austriju?*, (Beograd: Štampa Naumovića i Stefanovića, 1909), 30-31.

³⁴ Krsta Cicvarić, *Kako ćemo pobediti Austriju?*, 34-35.

³⁵ Krsta Cicvarić, *Kako ćemo pobediti Austriju?*, 42-50.

vi Karađorđa Petrovića prilikom njegovog povratka u Srbiju. Ali se tada ostvarenju te ideje nije moglo pristupiti, jer je tome pored drugih okolnosti naročito smetala i zvanična Srbija, koja je tada bila ponizni sluga sultanov (...) Drugog moćnog predstavnika svog dobija ta ideja u Svetozaru Markoviću, koji je kao i Karađorđe svojom pojavom otvorio jednu novu epohu u političkoj istoriji naše zemlje (...) Sve naše nade, sve naše snage moraju biti upravljene na revoluciju, koja će izvesno stati žrtava, ali iz koje će se roditi nova, velika Srbija, Srbija u kojoj neće biti više ni robova ni gospodara, u kojoj neće biti ni gladi ni lanaca, u kojoj će srpski narod postići ono za čim je vekovima uzdisao: život bez krvi i suza”³⁶.

Protivrečnosti anarhizma Krste Cicvarića

1. Lična sloboda i antropološki pesimizam

Već je pomenuto da Cicvarić i pored formalnog prihvatanja anarhizma nije odbijao i postojanje svakog oblika vlasti, već samo države, iako ovu razliku nije detaljnije objasnio. U ovome se on jasno razlikuje od većine drugih anarhista. Ali ova za anarhistu neuobičajena pozicija spram pitanja vlasti i društvene prinude ima korena u jednoj dubljoj razlici između Cicvarićevih i klasičnih anarhističkih pozicija.

Za razliku od većine drugih anarhista Cicvarić je zagovornik antropološkog pesimizma: “Ljudi su po prirodi egoisti, oni se najviše rukovode svojim ličnim interesima i vrlo često iz motiva lične koristi čine i ono za šta odlično znaju da nije dobro. Svi ljudi odlično znaju da nije dobro, da nije moralno, da nije dopušteno na primer lagati, pa ipak gotovo svi ljudi lažu kad im to donosi koristi”³⁷. Ovakvi Cicvarićevi pogledi na pitanje ljudske prirode navode Milana Subotića da zaključuje da Cicvarić ne razume antropološke postavke anarhističke socijalne teorije koje su osnova za mogućnost harmoničnog razvoja slobodnih pojedinaca u slobodnom društvu: “Sa stanovišta jasno izraženog antropološkog pesimizma ne može se poverovati u mogućnost anarhije kao neantagonističkog društvenog stanja u kome se afirmišu sloboda individualiteta bez ograničenja”.³⁸

Čini se da Subotićevu tezu o Cicvarićevom nerazumevanju anarhističke socijalne teorije potvrđuje i poređenje navedenih Cicvarićevih pogleda sa Kropotkinovim: “Ovaj princip (solidarnosti – prim. RK) dominira u idejama većine ljudi čak i u prolaznim periodima tiranije, ropstva, eksploatacije kada je odbačen, i ukorenjen je tako duboko da izaziva eksploziju protiv nezadovoljavajućeg režima – revoluciju. To je potpuno razumljivo, i da nije tako, društvo bi bilo osuđeno na propast (...) U društvu sazdanom na eksploataciji i ropstvu ljudska priroda se izopačuje (...) Uvek su postojali ograničeni ljudi i budale. Ali nikada, ni u jednom istorijskom periodu, dobro individue nije bilo suprotno dobru zajednice. Oni su uvek bili isti, i oni koji su to shvatili bolje od drugih, mogli su da uživaju najpotpuniji život (...) Protivrečnost između egoizma i altruizma, sa našeg gledišta, jeste besmislena”.³⁹

2. Uloga seljaštva

U izlaganju svojih anarhosindikalističkih postavki, Cicvarić sindikalne organizacije industrijskog proletarijata proglašava osnovnim revolucionarnim organizacijama, a generalni štrajk obli-

³⁶ Krsta Cicvarić, *Kako ćemo pobediti Austriju?*, 52-55.

³⁷ Krsta Cicvarić, *Demokratija i socijalizam*, 149.

³⁸ M. Subotić, “Anarhosindikalizam u Srbiji”, 50.

³⁹ Petar Kropotkin, *Anarhizam i moral*, (Beograd: Prosveta, 1984), 139-157.

kom socijalne revolucije. U drugim tekstovima pak on ističe ključni značaj seljaštva za sprovođenje socijalne revolucije i ističe revolucionarni potencijal ovog društvenog sloja.

Cicvarić odbacuje teze o sitno-buržoaskom karakteru siromašnog seljaštva i ističe da je i ono po svom društvenom položaju deo proletarijata. Ali to, ipak, ne razrešava neuklopivost njegovih stavova o velikom značaju seljaštva za revoluciju i nužnosti podizanja "narodnog ustanka" sa insistiranjem na centralnoj revolucionarnoj ulozi koju imaju sindikalne organizacije industrijskog proletarijata.

Štaviše, kada objašnjava revolucionarni i proleterski karakter seljačkog sloja Cicvarić direktno protivureći svojoj prethodno iznetoj kritici socijaldemokratskog anti-imperijalizma: "(...) Industrijski narodi eksploatišu narode zemljoradničke. Tako zapadni industrijski svet eksploatiše našu zemljoradničku naciju, tako je i naš seljak, jedan od tvoraca zapadno-evropskog viška vrednosti, jedan od izvora zapadno-evropske kapitalističke dobiti"⁴⁰.

3. Ukidanje klasnog društva ili fizičko uništenje buržoazije

Iako u nekim svojim tekstovima Cicvarić piše o revolucionarnom ukidanju klasnog društva lišavanjem buržoazije kontrole nad sredstvima za proizvodnju, na drugim mestima on izlazi iz anarhističkih okvira izopštavajući buržoaziju iz moralne ljudske zajednice i zalažući se za njeno fizičko uništenje: "Mada svoju akciju razvijaju isključivo u sredini proletarijata, anarhisti ipak u teoriji zahtevaju sreću za sve ljude (...) Tako je na amsterdamskom kongresu jedan od najviđenijih nemačkih anarhista, dr Frideberg, rekao da klasna svest proletarijata ne treba da se razvija na račun njegove čovečanske svesti (...) Međutim, po našem mišljenju, to nije socijalistički, nije anarhistički: pravi socijalizam, pravi anarhizam van proletarijata ne može priznavati nikakve ljude. Proletarijat čini ogromnu većinu naroda, a kapitalisti su paraziti, te stoga njihova egzistencija nema nikakve moralne vrednosti. Otuda za anarhizam van klasnih interesa proletarijata nema nikakvih drugih socijalnih interesa. To ne znači da proletarijat treba buržoaziju sasvim da zбриše sa lica zemlje (...) ali kao što smo rekli i na drugom mestu, on treba i to da učini ako drukčije ne bi mogao da zaštiti svoje klasne interese, ako drukčije ne bi mogao ostvariti svoje klasne želje"⁴¹. Iz ovakve postavke Cicvarić donosi većini anarhista stran zaključak o anarhizmu: "Anarhizam, dakle, nosi na sebi anti-individualistički karakter, on sve ustanove u društvu kritikuje sa gledišta mase, sa gledišta njenih interesa, starajući se da masi obezbedi što veće blagostanje, što veću slobodu"⁴².

Zaključak

Glavne karakteristike anarhističkih spisa Krste Cicvarića jesu brojne nedoslednosti i protivrečnosti sadržane u njima. Gotovo ne postoji neko pitanje o kom je pisao, a da u nekom trenutku nije sam sebe porekao, iako je često u istom tom pitanju druge podvrgavao oštroj kritici, pre svega socijaldemokrate. To je pogotovo očigledno kada je u pitanju odnos prema seljaštvu, nacionalnom pitanju, imperijalizmu. Osim toga, karakteristično je i Cicvarićevo odstupanje od uobičajenih anarhističkih pogleda i kada su u pitanju neka od, za anarhiste, temeljnih pitanja kao što su pitanja vlasti i prinude, lične slobode, individualnosti i humanizma.

⁴⁰ Krsta Cicvarić, *Demokratija i socijalizam*, 97.

⁴¹ Krsta Cicvarić, *Demokratija i socijalizam*, 44-45.

⁴² Krsta Cicvarić, *Anarhizam i anarhisti*, 61.

Nasuprot tome, Cicvarić zastupa gledišta koja bi se delimično mogla okarakterisati kao “vulgarno marksistička”, on insistira na podeli društva u dve klase, u kojoj jednoj od te dve klase pridaje ulogu “parazita” koji se mora nasilno odstraniti, makar i fizičkim uništenjem. Kada ovome dodamo i sklonost da se političke ideje iznose na populistički način, uz koketiranje sa nacionalističkom retorikom, kasnija konverzija iz anarhiste u nacionalistu, pa čak i sklonost ka pro-fašističkim stavovima, ne deluju neobjašnjivo. Čini se da su elementi buduće konverzije prisutni kod Cicvarića, barem u zametku, i u njegovom anarhističkom periodu.

Iz svega ovoga, čini se opravdanim zaključak Milana Subotića da Krsta Cicvarić, i pored toga što je bio najambiciozniji propagator anarhizma u Srbiji, osnove anarhističke socijalne teorije nije razumeo. Posebno ako uzmemo u obzir Cicvarićeve gotovo komičnu tvrdnju, s kraja njegovog anarhističkog perioda, da klasici anarhizma nisu dobro “razumeli anarhiju” kada su pod njom podrazumevali slobodu.

Ali, ako uzmemo u obzir i detalje iz njegovog praktičnog političkog angažmana tokom ovog perioda, kao što su destruktivna uloga koju je imao u anarhističkim grupama u kojima je sudelovao, kao i to da su drugi anarhisti (iz grupe *Komuna*) javno iznosili negativne stavove o njegovim saradnicima, pa i o sumnjivim vezama sa policijom koje je imao Petar Munjić,⁴³ Cicvarićeve najbliži saradnik, dolazimo do zaključka da bi se konfuznost i protivrečnost u izlaganju anarhističkih ideja, u ovom slučaju, osim nerazumevanjem, možda mogla objasniti i zlonamernošću. Ali to je pitanje koje zahteva dublje istraživanje.

Literatura

Cicvarić, Krsta. *Iz anarhističkog programa*. Beograd: Nova štamparija Save Radenkovića i brata, 1909.

Cicvarić, Krsta. *Anarhizam i anarhisti*. Beograd: Štampa Naumovića i Stefanovića, 1909.

Cicvarić, Krsta. *Kako ćemo pobediti Austriju?*. Beograd: Štampa Naumovića i Stefanovića, 1909.

Cicvarić, Krsta. *Demokratija i socijalizam*. Beograd: Izdanje piščevo, 1910.

Cicvarić, Krsta. *Socijalizam i balkanska konfederacija*. Beograd: Štamparija Srbija, 1910.

Dimitrijević, Sergije. *Radovan Dragović*. Beograd: Radnička štampa, 1978.

Dimitrijević, Sergije. *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870-1918*. Beograd: Nolit, 1982.

Freedom. *The International Anarchist Congress Held at the Plancius Hall, Amsterdam*. London, 1907.

Guerin, Daniel. *Anarhizam*. Zagreb: Naprijed, 1980.

Ješić, Rafajlo. „Ideološko-političke struje u radničkom pokretu Srbije 1903-1914“. *Tokovi revolucije* 4/1969, 3-151.

Knežević, Relja. „Direktaši: revolucionarno-sindikalistička struja unutar Srpske socijaldemokratske partije 1906-1912“. *Tokovi istorije* 2/2014, 55-82.

Knežević, Vasa. *Kroz borbe, iskušenja i pogreške*. Beograd: autorovo izdanje, 1960.

Kropotkin, Petar. *Anarhizam i moral*. Beograd: Prosveta, 1984.

Nettlau, Max. *Povijest anarhizma*. Zagreb: DAF, 2000.

Roker, Rudolf. *Anarhizam i anarhosindikalizam*. Beograd: Zluradi Paradi, 2006.

⁴³ U broju od 25. marta 1911, beogradski anarhistički list *Komuna* navodi da je saradnik Krste Cicvarića anarhista Živko Pravdić, jedan od ljudi koji su izdali radnički štrajk na Čukarici 1907. godine, a u broju od 10. avgusta 1910, redakcija *Komune* saopštava: “Mi Petra Munjića ne smatramo više za druga (...) zbog njegovog nedrugarskog ponašanja (...) zatim zbog njegovih sumnjivih veza s policijom.”

Sekelj, Laslo. *O anarhizmu*. Beograd: IIC SSO Srbije, 1987.

Subotić, Milan. „Anarhosindikalizam u Srbiji“. *Pitanja* 3-4/1988, 48-57.

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright

Relja Knežević
Sumnjive veze: protivrečni “anarhizam” Krste Cicvarića 1905-1911.
2018.

anarhisticka-biblioteka.net